

Kino dilində qoşmalı feili birləşmələr haqqında

Fizuli Mustafayev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Annotasiya. Məqalə kino dilində qoşmalı feili birləşmələrə həsr olunub. Bu birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır. Qoşma birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə əlaqələrində də mühüm rol oynayır.

Qeyd edilir ki, qoşmalar feili birləşmələri zahiri formalaşmalarına görə qoşmasız feili birləşmələrdən fərqləndirir.

Məqalədə deyilir ki, qoşmalı feili birləşmələr tərəflər arasında əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşməsinə, söz birləşməsi əmələ gətirməsinə kömək edir.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, qoşmalar feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə əlaqələrinin daha qabarıq şəkildə ifadəsinə, həmin mənələrin dürüst və dəqiq şəkildə deyilişinə yardım göstərir və eyni zamanda tərəflər arasında mənə çalarlıqları yaradır.

Məqalədə o da vurğulanır ki, qoşmalı feili birləşmələr tərəflərin mənə əlaqələrinin yaranmasında ən vacib ünsür kimi iştirak edir, birləşmələrin mənə əlaqələri qoşmalar vasitəsilə reallaşır.

Əsas məsələ kimi göstərilir ki, qoşmalı feili birləşmələrin dəqiq və ətraflı öyrənilməsi və bir nitq hissəsi kimi qoşmaların müəyyənəşdirilməsi, xüsusən də qoşmaların işlənmə yerləri və mənə əlaqələrinin yaranmasındakı rolunun tədqiqi vacibdir.

Məqalədə müxtəlif mənbələrdən, ədəbiyyatdan və bədii filmlərdən təqdim edilmiş parçalardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: qoşma, feil, söz, birləşmə, mənə, müqayisəli qrammatika, ümumi quruluş, təsirlik hal, yerlik hal

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 03.02.2023; qəbul edilib – 23.02.2023

About conjugation of verb with postposition in the language of cinema

Fizuli Mustafayev

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Abstract. The article is devoted to verb combinations with postposition in the language of cinema. These combinations are formed using postpositions. The postposition is the associative method between the combinations. At the same time, postpositions play an important role in the semantic relations between the combinations.

It should be noted that postpositions distinguish verb combinations with verb combinations without postposition due to their external formation.

The article says that verbal combinations with postposition create a connection between the words, helps the combination of separate words and formation of word combination.

Researches show that postpositions help to more clearly express the semantic relations between the combinations of verb, more accurately pronounce these meanings and at the same time create shades of meaning between the words.

The article also emphasizes that the postposition is involved as an essential element in the formation of semantic relations between the combinations of verb, the semantic relations of combinations are realized through prepositions.

As a key question, it is important to study verb combinations with postposition accurately and in detail, especially to research their role in the formation of using of prepositions and semantic connections. The article uses excerpts taken from various sources, literature and feature films.

Keywords: adverb, verb, word, compound, meaning, comparative grammar, general structure, accusative case, local case

Article history: received – 03.02.2023; accepted – 23.02.2023

Giriş / Introduction

Kino dilində bu birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır və belə bir formaya əsaslanır: “müstəqil mənalı söz + qoşma + feil. Qoşma ilə onun əlavə olduğu söz birləşmənin birinci komponentini, feil isə, qoşmasız birləşmələrdə

olduğu kimi, yenə də birləşmənin ikinci, əsas komponentini təşkil edir.

Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrində də mühüm rol oynayır.

Əsas hissə / Main Part

Ümumiyyətlə, qoşmaların feili birləşmələrdəki rolunu aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Qoşmalar feili birləşmələrin zahiri formalaşmasına görə qoşmasız feili birləşmələrdən fərqlənir. Müqayisə edək: *kitabə baxmaq – kitabə sarı baxmaq; məktəbə getmək – məktəbə tərəf getmək*.

“Pakizə: – Aydın vurub. Deyir pulu bu həftə göndər.

Oruc: – Teleqram indi gəlib?

Pakizə: – Yox, axşam poçtalyon gətirmişdi. *Teleqrama baxmaq* (teleqrama sarı baxmaq) istədin, amma yorulub yatmışdın”.

“**Tilsim**”. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.

“Gəlin: – Mən gedirəm. *Evə getmək* (*evə sarı getmək*) istəyirəm.

Kamran: – Bir az dayan.

Gəlin: – O bizə gedir.

Kamran: – Gedir, getsin!”

“**Odla qol boyun**”. “Debüt” eksperimental – gənclər yaradıcılıq studiyası” 2001.

Başqa qoşmalardan fərqli olaraq, *can, cən, dək* qoşmaları, bəzən də ixtisar şəklində *ilə* qoşması sözə bitişik yazıldığından, belə vəziyyətdə həmin qoşmaların iştirak etdiyi qoşmalı birləşmələr formaca qoşmasız birləşmələrdən fərqlənmir; məs.: *evədək qaçmaq, evəcən getmək, qələmlə yazmaq*.

“Aşıq: – Baxın, balalarım! İndi siz qəhrəman Qızıl Orduya gedirsiniz. Dediklərimi yadınızdan çıxarmayın! Kafirlərə arxa çevirməyin! *Sonadək qaçmaq, qovmaq* lazımdır. Qoy Babək və Koroğlu sizə yar olsun!”

“**Sovet pəhləvanı**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1942.

“Murad: – Eşitmədin, kimə deyirəm? Bir də səni burda görməyim, çaqqal! *Evəcən getmək* lazım olsa, gələcəyəm. (Muradın üzünün ifadəsi dəyişir).

Anar: – Salam, məhlə uşağı!”

“**Ev**”. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

Kino dilində qoşmalar feili birləşmələrin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşməsinə, söz birləşməsi əmələ gətirməsinə kömək edir; məs.: *quş kimi uçmaq, arzu ilə yaşamaq*.

“Axund Ələsgər: – Çox möhtəşəm Abbasqulu ağa, bu mənim qardaşımın nəvəsi Fətəlidir ki, mən onu oğulluğa götürmüşəm. Sevincimdən *quş kimi uçmaq* istəyirəm. Cəsarət edib hüzuruna gəlmişik ki, Allahın köməkliliylə bizdən kərəmətinə əsirgəməyəsən. Mən istərdim Fətəli də mənim kimi ruhani olsun”.

“**Sabahın elçisi**”. “Azvideo” yaradıcılıq studiyası. 2010.

Ümmi Səlimə: – Ay qardaş, axı evlənmək vaxtıdır. Naxçıvana gəlmişkən, gəlsənə, səni evləndirəm.

Cavid gülərək: – *Arzu ilə yaşamaq* lazımdır, ay bacı. Bu hansı zəmanədir ki, məni evləndirəsən?”

“**Cavid ömrü**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2007.

Qoşmalar öz-özlüyündə feillə əlaqə saxlaya bilməyən, feilin tələblərinə tabe olmayan ziyəlik halın feillə əlaqəsini təmin edir; məs.: *onun kimi oxumaq, bizim kimi yaşamaq, sənin üçün yaşamaq*.

Anar: – Üç zəng eləyəcəyəm. Salam, danışan Anardı. Demişdiniz ki, işlə bağlı bu gün zəng eləyim.

(Yenə) – Danışan Anardı. Demişdiniz ki, işlə bağlı bu gün zəng eləyim.

Kişi: – *Onun kimi oxumaq* lazımdır, hər kəsin üzündən (qonşusunu göstərir)... Görmürsən hamı filoloqdur”.

“**Ev**”. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

“Qurban: – Niyə, maşallah, böyük qızın var. *Hamı kimi yaşamaq* qaydasını öyrətmək lazımdır.

Əhməd: – Bu uşaq kimdi, ay Qurban?

Qurban: – Səftərin oğludur”.

“**Neft və milyonlar səltənətində**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

“Maya: – Bu nə xoşxasiyyət oğlandır, a Pərşan, həkimdir, ya müəllim?”

Pərşan: – Ha-ha-ha. Yox ağəz, bizim kolxozun mühasibidir, bir dili var, ilanı yuvadan çı-

xarar. Özü də deyir *sənin üçün yaşamaq* istəyirəm”.

“**Böyük dayaq**”, bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

Çox vaxt kino dilində olan qoşmalar feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrinin daha qabarıq şəkildə ifadəsinə, həmin mənalara düstür və dəqiq şəşkildə ifadəsinə yardım göstərir və eyni zamanda tərəflər arasında məna çalarlıqları yaradır; məs.: *evə getmək – evə sarı getmək – evə kimi getmək; günortadan yatmamaq – günortadan bəri yatmamaq*.

“Kərbəlayi Fatma: – Ay Hacı, bu nə xəbərdir. Deyirlər Fətullah dirilib *evə getmək (evə sarı getmək – evə kimi getmək)* istəyir?”

Hacı Həsən: – Kəblə Fatma, dünya-aləm bir-birinə dəyib. Çox adam dirilib e... Kərbəlayi Fətullah da dirilib. Kərbəlayi Fətullahı dirildən Şeyx şəhərimizə gəlib”.

“**Ölümlər**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

“Əhməd: – Qızım, Hacınnın dükənindən o yana bir Zəhra arvad var...”

Şəfiqə: – Nədi ki?”

Əhməd: – *Günortadan yatmamaq (günortadan bəri yatmamaq)* qəhrəmanlıqdır. Sağ ol, qızım! İndi işə yuyulası nəyin var, apar ver, yusun. Bunu da verərsən ona”.

“**Neft və milyonlar səltənətində**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

Kino dilində qoşmalar feili birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında ən vacib ünsür kimi iştirak edir, birləşmələrin məna əlaqələri qoşmalar vasitəsi ilə reallaşır; məs.: *at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün getmək*.

“Malik: – Ağalı, müharibədə belə üzüklə görünmək düzgün deyil. Qorxmursan ki, Ambarsumun gözü düşə üzüyünə?”

Ağəli: – Onu məndən almazdan əvvəl o Ambarsum məni öldürməli olajaq.

Qaqaş (gülür): – Vay o üzüyü ondan qoparmaq istəyən erməninin halına. *At kimi getmək* həvəsində olan erməni”.

“**Arxada qalmış gələcək**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Maya: – Nə yaxşı səsin var Pərşan, gecdir daha gəl gedək yataq.

Pərşan: Heç yuxum gəlmir, Maya bacı, gəl çıxaq bağçaya.

Maya: – Gecdir axı, sübh tezdən tarlaya baş çəkəcəyəm. *At ilə getmək* istəyirəm”.

“**Böyük dayaq**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

“Gəray bəy: – Gədələrə deyin sübh çağı *at üçün getmək* lazımdır.

Atlara baxan: – Bəy, kəndin yolu sübh tezdən çox dumanlı olur, uşaqlar aza bilirlər.”.

“**Yeddi oğul istərim**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1975.

Bunlar göstərir ki, qoşmada feili birləşmələrin dəqiq və ətraflı öyrənilməsi üçün bir nitq hissəsi kimi qoşmaların müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi, xüsusən qoşmaların işlənmə yerləri və mənə əlaqələrinin yaranmasındakı rolunun tədqiqi lazımdır. Bir sıra mübahisəli və qaranlıq cəhətlərin hələ də qalmasına baxmayaraq, türk dillərində qoşmaların əsas xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadənin, xüsusən S.Cəfərovun, eləcə də C.Əfəndiyevin, F.Zeynalovun qoşmalar haqqındakı tədqiqləri burada qoşmalara dair bəhs açmaq ehtiyacını aradan qaldırır və bu sahədə bizə əhəmiyyətli kömək göstərir. Buna baxmayaraq, qoşmaların bizim üçün lazım olan, lakin hələ müəyyənləşdirilməmiş cəhətləri haqqında yeri gəldikcə bəhs ediləcəkdir.

Qoşmalar feili birləşmələrdə nə qədər ciddi əhəmiyyətə malik olsalar da, onlar birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin əhəmiyyətini azaltmır. Birləşmələrin mənə əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları, qrammatik formaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görədir ki, biz əsas sözləri və birləşmənin ümumi quruluşunu saxlayıb qoşmanı dəyişəndə yeni mənə əlaqəsi alırıqsa (məs.: *evə sarı getmək, evə kimi getmək, evə görə getmə*), qoşmanı eyni ilə saxlamaqla birləşmədə edilən başqa dəyişiklik də birləşmənin mənasına təsir edir, onun tərəflərinin əlaqəsini dəyişdirir. Bu dəyişikliyi iki aspektdə aparmaq olar:

1) Birləşmədəki qoşma və birləşmənin ümumi quruluşu qalır, komponentlərdən bu və ya digəri və ya hər ikisi başqa leksik mənaya malik sözlə əvəz edilir; məs.: *küçə ilə gedən – qa-*

tar ilə gedən – Oqtay ilə gedən; evə kimi getmək – axşama kimi gözləmək və s.

“Oruc: – Mən də deyirəm uşaq bu həftə niyə zəng vurmayıb. Mənim də başım bu pasiyentlərə qarışıb ki, vaxt tapıb zəng edə bilməmişəm.

Pakizə: – Bəs nə bilmişdin? Moskva bura kimi deyil. Orada pul xəzəl kimi gedir. Hər küçədən keçən, *küçə ilə gedən (qatar ilə gedən, Oqtay ilə gedən)* adam Moskvada yaşaya bilməz”.

“**Tilsim**”, bədii film. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.

“Kərbəlayı Fatma: – Ay Hacı, Allah atana rəhmət eləsin. O şeyx bizim şəhərin ölülərini də dirildə bilər?

Hacı Həsən: – Ay arvad, nə bilim, dirildəcək, ya dirilməyəcək. Özümün də ağılım çaşıb, heç bilmirəm nə cür, dirildəcək. Diriləndə *evə kimi getmək – (axşama kimi gözləmək)* istəyəcək, yoxsa yox”.

“**Ölülər**”, bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

2) Birləşmədəki qoşma da, birləşməni təşkil edən əsas sözlər də dəyişdirilmədən qalır, bir söz başqa bir sözlə əvəz edilmir, lakin birləşmənin qrammatik quruluşu dəyişilir, daha doğrusu, birinci tərəfdəki əsas sözün qrammatik forması dəyişdirilir; məs.: *buludlara kimi yüksələn – buludlar kimi yüksələn, mənə qədər danışan – mənim qədər danışan*.

Sənə üç vəsiyyətim var. Birincisi, həmişə Nisə xanımın qeydinə qal. İkincisi, Rəşidin oxuyub qurtarmasına hələ iki il var. Tubu xanımın da hər qayğısını sən çəkməlisən. Üçüncüsü, *buludlara kimi yüksələn (buludlar kimi yüksələn)* bir ömür arzulayıram”.

“**Sabahın elçisi**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2010.

“Nərmin: – Kənan, *mənə qədər danışan (mənim qədər danışan)* olmadı. Amma eşidirəm, sən, bir az tez ol, mən məşğulam.

Tahir: – Sənin vəkilin gəlmişdi, – boşanma məsələsi üçün. Mən etiraz etmirəm. Amma bir şərtim var”.

“**Yalançılar**”, bədii film. “AGFİA”. Buta-film. 2008.

Qoşmalı feili birləşmələrdə bu cəhətdən başqa xüsusiyyətlər də özünü göstərir; bir-birindən müəyyən cəhətdən fərqlənən birləşmələrdə mə-

na əlaqələri eyni, yaxud çox yaxın olur. Bunu da iki maddə üzrə qeyd etmək olar:

1) Birləşmələr eyni qrammatik formaya və eyni mənə əlaqəsinə malik olur. Qoşmalar isə müxtəlif olur. Qoşmalar sinonim xüsusiyyətli olduğuna görə, birləşmələrin ümumi məzmunu birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələri dəyişdirə bilmir; məs.: *evə sarı getmək – evə tərəf getmək – evə doğru getmək; evə kimi getmək – evədək getmək – evəcən getmək* və s.

“Murad: – Qiymət qaldırırsan?”

Anar: – Yox əşşi. Sadəcə satmaq istəmirəm. Bunlar isə başa düşümlər. Evə sarı getmək (evə tərəf getmək, evə doğru getmək, evə kimi getmək, evədək getmək, evəcən getmək) istəyirəm”.

“Ev”. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

2) Birləşmələr qrammatik formasına görə də, qoşmalara görə də fərqlənir; tərəfləri arasındakı mənə əlaqələrinə görə isə eyni və ya yaxın olur; məs.: *işdən ötəri gəlmək – iş üçün gəlmək – işə görə gəlmək*.

“Müstəntiq: – Vətəndaş Cavid, *işdən ötəri gəlmək* (iş üçün gəlmək, işə görə gəlmək) məqsədiniz idi. Ona görə də Şura hökuməti sizə imtiyazlar verib, ayda 350 manat maaşla instituta əməkdaş və məsləhətçi kimi təyin edilmisiniz. Bakı Sovetinin fəxri üzvü seçilmisiniz, mükafat almısınız, yaxşı mənzil almısınız. Bunun əvəzində Şura hökumətinin əleyhinə yazılar yazırsınız?”

“Cavid ömrü”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2007.

Bu deyilənlər göstərir ki, kino dilində qoşmalı feili birləşmələrdə mənə əlaqələrinin yaranmasında birləşmələri əmələ gətirən sözlərin hamısı iştirak edir, mənə əlaqələri yalnız qoşmanın, yalnız bu və ya digər əsas sözün təsiri ilə deyil, sözlərin hər üçünün və onların aldığı qrammatik formanın vəhdətindən doğur. Yeri gəlmişkən deyək ki, ayrı-ayrı əsərlərdə qoşmalara aid edilən mənalar bilavasitə qoşmanın öz təbiətindən doğan və qoşmanın özünə məxsus mənalar deyildir. Qoşmalara aid sadalanan bu mənalar bəzən çox şişirdilir ki, bu da köməkçi nitq hissələri haqqında qrammatik təlimə uyğun gəlmir.

Kino dilində qoşmalı feili birləşmələri də müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif etmək olar.

Lakin qoşmasız feili birləşmələrdə olduğu kimi, bu birləşmələri də birinci tərəfdəki müstəqil mənəli sözlərin qrammatik formasına əsasən qruplaşdırmaq daha münasibdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən qoşmalı feili birləşmələrdə ilk növbədə iki əlamət diqqəti cəlb edir:

1. Bu birləşmələrin az bir qisminə birinci tərəfdəki əsas söz şəkilçisiz olur: məs.: *adam kimi yaşamaq, uşaq kimi ağlamaq, kinayə ilə danışmaq, pəhləvan ilə güləşmək* və s.

“Kamran: – Mən qəbul kağızını almışam.

Gəlin: – Təbrik edirəm!

Kamran: – “İstanbul Universitetinə daxil olmuşam. Yaxın günlərdə yola düşməliyəm. Bitirdikdən sonra *adam kimi yaşamaq* fikrindəyəm.

Gəlin (soyuqqanlı): – Sənə yaxşı yol”.

“Odlu qol-boyun”. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

“Komissar: – A bala, sən nə dönməz adamsan. Hər dəfə *uşaq kimi ağlamaq* istəyirsən. Oğlum, mən sənə dəfələrlə demişəm, yenə də deyirəm. İkicə il də gözlə, böyü, sonra göndərim də...”

“Sovet pəhləvanı”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1942.

“Telli: – A Salman, bu Naznaz kənddə çox qalacaq?

Salman: – Yox Telli xala, *kinayə ilə danışmaq* lazım deyil. Yay burda qalıb sonradan Bakıya öz qulluğuna qayıdacaq.

Telli: – Hə”.

“Böyük dayaq”, bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

“Ağəli: – Barmağımdan çıxmır, komandır. Nə eləyirəm, çıxmır ki, çıxmır, on ildir barmağımdadır. Onu çıxarmaq *pəhləvan ilə güləşmək* kimi bir şeydir. Yonub çıxara bilmərəm. Atam bağışlayıb. Vəsiyyət eləyib ki, mən də öz oğluma bağışlayım”.

“Arxada qalmış gələcək”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

Belə birləşmələrin tərəflərinin əlaqələnməsində qoşmalar yeganə vasitə olub, tərəflərin mənə əlaqələrində daha fəal iştirak edir.

2. Bu birləşmələrin əsas qisminə birinci tərəfdəki söz qoşma ilə işlənməklə yanaşı, özü də hal şəkilçiləri qəbul edir; məs.: *sənin kimi oxu-*

Kino dilində də belə birləşmələrə rast gəlmək mümkündür. Bu yaxınlıq həmin birləşmələrin mahiyyətə əlaqədar olduqlarını göstərir, eyni mənşəli olduqlarına işarə edir: lakin bu, formaca müxtəlif olan həmin birləşmələri müasir dil üçün eyni birləşmə hesab etmək imkanı vermir.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilçiliyində haqqında danışdığımız məsələ ilə bilavasitə bağlı olan bir fikir ayrılığına öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Bu da heç bir şəkilçi qəbul etmədən qoşma ilə işlənən (*çiçək kimi, qələm ilə, günəş qədər* və s.) sözlərin ismin hansı halı hesab edilməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilçiliyində uzun zaman bunlar ismin adlıq halı kimi izah edilmiş, bu fikir indi də davam etdirilir. Lakin S.Cəfərov 1956-cı ildə qoşmalar haqqında yazdığı bir məqaləsində (bu, Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan dili qoşmalarının geniş təhlilini verən yeganə məqalədir) şəkilçi qəbul etmədən qoşmalarla işlənən belə sözlərin yiyəlik halda olması fikrini irəli sürmüş və buradan da fikir ayrılığı başlanmışdır. Bizim fikrimizə görə də bu sözlərin yiyəlik halda – qeyri-müəyyən yiyəlik halda olması fikri ilə razılaşmaq olar. Bunun üçün biz S.Cəfərovun gətirdiyi fikirləri də bura daxil etməklə bir sıra əsaslar gətirmək istəyirik:

1. Əksər kinofilmlərdə qoşmalarla işlənən bu sözləri əvəzliliklərlə əvəz etdikdə əvəzlik yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənməli olur. Bu vaxt qoşma dəyişmədiyi kimi, məna da dəyişilmir.

2. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halların olması heç kəsdə etiraz doğurmur; bunların hər ikisi şəkilçisiz işlənir. Bu qeyri-müəyyən halları müəyyənləşdirmək və formalaşmış şəkllə salmaq üsullarından biri də onların ifadə vasitələrini dəyişməkdən ibarətdir. Bu halda əvəzlikdən də istifadə olunur; əvəzlik qeyri-müəyyən yiyəlik halın yerinə qoyulanda da, qeyri-müəyyən təsirlik halın yerinə qoyulanda da şəkilçi qəbul edir və həmin hallar üzrə formalaşmış olur. Məhz buna görədir ki, birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfləri, eləcə də qeyri-müəyyən təsirlik hal şəxs əvəzliyi ilə ifadə oluna bilmir. Məsələn, *kolxoz sədri, ev qapısı, kitab həvəskarı* və s. deyildiyi halda, *o (mən, sən, biz, siz, on-*

lar) sədri, o qapısı, o həvəskarı və s. deyilməz, *onun (mənim, sənin, bizim, sizin) sədri, onun qapısı, onun həvəskarı* deyilər. Eləcə də *kitab aldım* deyildiyi halda, *o aldım* deyilməz, *onu aldım* deyilər. Bunlar göstərir ki, Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən hal yerində əvəzliyin müəyyən olması və mütləq formalaşması geniş yayılmışdır. Kitab üçün – onun üçün formaları da xüsusi təşkil etmir və Azərbaycan dilinə məxsus olan bu ümumi qaydaya daxil və tabe olan bir variantdır.

3. Azərbaycan dilində *kim* sual əvəzliyi eyni qoşmalarla iki variantda işləne bilər: *kim üçün – kimin üçün, kim ilə – kiminlə, kim kimi – kimin kimi*. Burada belə bir sual meydana çıxır ki, *kim üçün, kim ilə, kim kimi* variantlarında *kim* sözünün hansı halda olduğunu təsdiq etmək lazım gəlir. Azərbaycan dilində şəxs əvəzliliklərinin də bəzən heç bir şəkilçi qəbul etmədən qoşma ilə işlənməsinə təsadüf edilir; məs.: (sən, biz, siz) üçün. Bəs bunlara nə ad vermək lazım gəlir?

4. Azərbaycan dilində söz qruplarını əhatə etmək cəhətdən hallar arasında heç bir fərq görmək olmur. Ola bilməz ki, hallana bilən hər hansı bir sözün yönlük halı olsun, çıxışlıq halı olmasın; təsirlik halı olsun, yerlik halı olmasın; üç-dörd hala görə dəyişə bilsin, bir-iki hala görə dəyişə bilməsin. Qoşmalarla işlənərkən də hallar eyni xüsusiyyətləri saxlayır. Məsələn, yönlük hal ayrılıqda olduğu kimi, qoşma ilə işlənəndə də heç bir söz qrupunu kənar qoymur, çıxışlıq hal haqqında da eyni sözləri deyə bilərik. Adlıq və yiyəlik halların bu cəhətdən istisna təşkil etməsi çox qərribə görünür və dilin ümumi qanunları ilə bir araya sığmır. Hallarda yalnız müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası üzrə söz qruplarında fərq olur. Məsələn, qeyri-müəyyən təsirlik hal xüsusi isimlərdən, əvəzliliklərdən ibarət ola bilmir. Dilə məxsus bu qanunauyğunluqlar *kitab üçün* və *onun üçün* formalarında *kitab* və *onun* sözlərinin müxtəlif hallar olduğunu inkar edir, eyni halın qeyri-müəyyən və müəyyənlik üzrə variantları olduğunu isə təsdiq edir.

Dildə sıfır əlamətə malik olan və müəyyənləşdirilməsi çətin olan formaları onların qrammatik formalara malik variantlarına müraciət etməklə müəyyənləşdirmək və bu vaxt formalaşmış variantı əsas götürmək həm elmi, həm

də metodiki cəhətdən qəbul edilən üsullardan-
dır.

5. Nəhayət, əlavə olaraq, qeyd edək ki, baş-
qa dillərdə də qoşmaların və söz önünün (pred-
loqların) adlıq halda işlənməsi inkişaf etməmiş-
dir. Məsələn, rus dilində söz önləri (predloqlar)
çox geniş yayılmışdır və onlar bütün başqa hal-
larla işlənməsinə baxmayaraq, adlıq halla işlənə
bilmir. Bu xüsusiyyət söz önü və qoşmaları
olan başqa dillərə də aiddir. B.M.Karpuşkin ori-
ya dilində qoşmaların çoxunun yiyəlik halla,
daha çox isə formalaşmamış yiyəlik halla işlən-
diyini göstərir [4, s.76].

Bəzi kinofilmlərdə tərəflər arasında qram-
matik əlaqə məsələsi də maraqlıdır. Qoşmasız
birləşmələrin hamısında tərəflər idarə əlaqəsinə
əsaslanır. Qoşmalı birləşmələrdə isə məsələ bir
qədər başqa şəkildədir. Qoşmasız birləşmələrdə
zəruri ünsür kimi iki müstəqil söz alınıb onların
əlaqəsindən bəhs edilirdisə, burada zəruri ünsür
kimi üç söz iştirak edir. Bu sözlərdən ikisi bir-
ləşmənin birinci komponentini, biri isə ikinci
komponentini təşkil edir. Ona görə də burada
həm birinci komponenti əmələ gətirən sözlər
arasındakı əlaqəni, həm də iki sözdən ibarət
olan birinci komponentin ikinci komponentlə
əlaqəsini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Bunun
üçün birinci növbədə qoşmalarla onların aid ol-
duğu sözlərin qrammatik münasibətini müəy-
yənləşdirmək lazımdır.

Qoşmalara və qrammatik əlaqələrə aid yazıl-
mış əsərlərin bir çoxunda belə bir fikir irəli sür-
ülür ki, qoşmalar ismin hallarını idarə edir.
Hətta A.N.Kononov qoşmaları təsnif edərkən
belə ifadələr işlədir: “əsas halı idarə edən qoş-
malar”, “yönlük halı idarə edən qoşmalar”, “çı-
xışlıq halı idarə edən qoşmalar” [5, s.206].

Qoşmaların halları idarə etməsi fikri dilçilik-
də müəyyən dərəcə kök salsa da, dəqiqləşdiril-
məyə ehtiyacı vardır.

Məlumdur ki, idarə əlaqəsində idarə edən
söz birləşmənin əsas tərəfi hesab olunur, müəy-
yən cəhətlərdən aydınlaşdırılan söz olur; idarə
olunan söz qrammatik cəhətdən tabe vəziyyətdə
olur, idarə edən sözü bu və ya başqa cəhətdən
aydınlaşdırır: idarə edən söz ilk planda dayanır;
idarə olunan onun vasitəsi ilə meydana çıxır:
məs.: *kitabı almaq, evə getmək, evdən çıxmaq*
və s.

“Qızıyətər: – Ay Nəcəf, bu qızın sənəti nə-
dir?”

Nəcəf: – Qaraş deyir ki, su mühəndisidir.

Qızıyətər: – Ona görə də *təcrübəni qazanmaq*
üçün hər gün sahədedir.

Telli: – Hə, doğrudur.

Qızıyətər: – Vallah, sənəti də özü kimi gözəl-
dir”.

“**Böyük dayaq**”. “Azərbaycanfilm” kinostu-
diyası. 1962.

“Anar: – Köhnədən çıxmışam, təzəsini tapa
bilmirəm.

Murad: – Atamla daha bir market açmışıq.
Səni satıcı götürə bilərəm. O qədər işlərsən ki,
evə getmək yadına düşməz.

Anar: – Mənim sənətim var, Murad!”

“**Ev**”. “Debüt” Prodüser Mərkəzi.

“Nərmin: – *Evdən çıxmaq* məsələsini ağılına
belə gətirmə!

Tahir: – Dəqiq bir işi-gücü olmayan qadına
uşaq etibar eləmək olmaz...

Nərmin: – Mənə elə gəlir ki, heç bir hakim
sənə də həyatda öz yerini tapmış adam kimi
baxmaz”.

“**Yalançılar**”. “AGFİŞ” Butafilm. 2008.

Eyni vəziyyəti *evə kimi, evdən ötrü* tipli ifadə-
lərin üzərinə keçirsək və burada qoşmanın
idarəsini qəbul etsək, belə bir nəticə alınar: bu
ifadələrdə qoşma idarə edən, yəni qoşma əsas,
aparıcı sözdür, aydınlaşdırılındır. Oradakı *evə*
və *evdən* sözləri isə qoşma vasitəsi ilə idarə
olunan, yəni qoşmaya tabe olan, qoşmanı izah
edən, qoşmanı bu və ya başqa cəhətdən aydın-
laşdırılan sözlərdir; bir qədər də konkret desək,
burada qrammatik münasibət nöqtəyi-nəzərin-
dən qoşma əsas, qoşmanın qoşulduğu söz qeyri-
əsasdır.

Digər tərəfdən kino dilində hamı tərəfindən
qəbul edilən belə bir həqiqət vardır ki, idarə
əlaqəsi tabe sözün mənası ilə əlaqədardır. Qoş-
malarda isə, məlum olduğu üzrə, müstəqil lek-
sik məna yoxdur; buna görə də onlarda mənaya
əsaslanan tələb də yoxdur.

Bunlar göstərir ki, qoşmanın əsas sözləri
idarə etməsi məsələsinə bir qədər ehtiyatla ya-
naşmaq lazım gəlir. M.Hüseynzadə və S.Cəfə-
rov bu cəhətdən çox doğru hərəkət edərək, qoş-
malarda idarə məsələsini qoymur, qoşmaların
hallarla işlənməsinə görə təsnifini başqa şəkildə

ifadə edirlər. M.Hüseynzadə “ismin adlıq halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar”, “ismin yönlük halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar”, “ismin çıxışlıq halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar” [2, s.225] deməklə, qoşmalarla hallar arasındakı münasibətdə qoşmaların əsas deyil, köməkçi olduğunu, bu və ya digər halı tələb etmədiyini, əksinə bu və ya digər hala qoşulduğunu bir daha nəzərə çarpdırır. S.Cəfərov da hala üstünlük verir və “yiyəlik hal ilə əlaqəyə girən qoşmalar”, “yönlük hal ilə əlaqəyə girən qoşmalar”, “çıxışlıq hal ilə əlaqəyə girən qoşmalar” [1, s.87-89] deyər təsnifat aparır.

Əlbəttə ki, bütün bunlar qoşma ilə onun aid olduğu sözlər arasında idarə əlaqəsini tamamilə inkar etməyə imkan vermir. *Evə kimi, evdən ötrü* ifadələrində zahirən idarə əlaqəsinin bütün əlamətləri özünü göstərir və burada əlaqədar olan sözlər arasında yalnız idarə əlaqəsini qeyd etmək olur. Qoşmanı idarə etməsi fikrini irəli sürənlər də, heç şübhəsiz, buna əsaslanırlar.

Məlumdur ki, qoşmalar müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəlmişdir. Bu sözlər vaxtı ilə ismin bu və ya digər halını idarə edə bilmiş, ismin halları ilə əlaqədə əsas, tabeəddi tərəflər olmuş və ismin bu və ya digər halda işlənməsini tələb etmişlər. Sonralar bu sözlər köməkçi sözlərə – qoşmalara çevrilməklə öz üstün mövqelərini, başqa sözləri tələb etmək, tabe edən söz mövqeyində durmaq xüsusiyyətlərini itirmişlər. Həmin sözlər müstəqil olarkən hansı halla əlaqəyə girirdisə, köməkçi sözə çevrildəndə də həmin halla əlaqəsini saxlamışlar. Lakin əks proses başlanmışdır. Əgər, müstəqil söz kimi ismin halını tələb edir, onu əsas söz kimi özünə tabe etdirirdisə, indi köməkçi vasitə kimi ona qoşulur. Deməli, donuq şəkildə ilk qəlib qalmış, mahiyyət isə tamamilə dəyişilmişdir. Sözlərin formasına heç bir dəyişiklik əmələ gəlmədiyi halda, tarixi inkişaf prosesində tabe sözlə tabe edən sözün münasibəti başqalaşmışdır.

Bu xüsusiyyəti müasir dildə keçid vəziyyətində olan qoşmalarda aydın görmək olur. *Sonra, əvvəl* zərflərinin təbiətində çıxışlıq halla işlənmək, çıxışlıq halı tələb etmək xüsusiyyəti vardır. Buradan da onların qoşmaya çevrilmək meylə əmələ gəlmişdir, lakin hələ tamamilə qoşma olmamışdır. Müəyyən dövrdən sonra bu sözlər öz leksik mənalardan tamamilə uzaqla-

şılıb, tam köməkçi vasitəyə çevrilsə də, çıxışlıq halla əlaqəsini itirməyəcəkdir. Əgər indi bu sözlər öz mənalalarının gücünə çıxışlıq halı tələb edərsə, tamamilə qoşma olanda tələb etməyəcək, qoşulacaq.

Beləliklə, qoşmalar öz əsillərinə məxsus idarə etmək mövqeyində dayansalar da müasir dildə onların halları idarə etməsindən danışmaq doğru deyildir. Yalnız tarixi nöqtəyi-nəzərdən burada idarədən bəhs etmək mümkündür. Həm də bunu qoşmaların hal şəkilçisi olan sözlərlə əlaqəsində qeyd etmək olar: *külək kimi, bahar üçün, qələm ilə* ifadələrində idarənin izləri tamamilə itmişdir.

“Murad: – Bizə Novruz bayramına ən azı min dənə səməni lazımdı. *Külək kimi* əsən səmənilər. Yəni hündürboy. Hörmətli müştərilərimiz üçün birini manatdan alıram. Bacararsan?”

Anar: – Yox”.

“Ev”. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

Tahir: – *Hakim üçün* deyirəm, heç xoşuna gəlməyəcək. Təklif eləyirəm ki, lüğətə baxıb, normal danışmaq üçün oradan daha uyğun sözlər tapasan.

Nərimin: – Heyvan!”.

“Yalançılar”. “AGFİA”. Butafilm. 2008.

“Mirzə Şəfi: – Sahib Fridrix alman müstəşriqidir, dilimizi də öyrənib. Fətəli də ki, fəzilətli Axund Ələsgərin qardaşı nəvəsidir. Axund indi Məkkəyə getdi, ziyarəti qəbul olunsun. Məndən iltimas etdi ki, *qələm ilə* yazıb Fətəliyə hüsnü-xətt öyrədim”.

“Sabahın elçisi”. “Azərbaycanfilm” kinosudiyası. 2010.

Bu qeydlərdən sonra ikinci bir məsələ – qoşmalı birləşmələrin tərəfləri arasında əlaqə məsələsi meydana çıxır. Təkrar etməyə ehtiyac yoxdur ki, qoşmalı birləşmələrdə də tabeəddi söz ikinci tərəfdə işlənən feillərdir: *quş kimi – oxumaq, evə tərəf – getmək, yoldaşdan ötrü – darıxmaq* və s.

“Şeyx Nəsrullah: – Dayanın! Bu nədir? Qəbiristanlıqda rəqs etmək, *quş kimi – oxumaq*?”

Şəhər camaatından biri: – A kişi, sənə heç dünyadan xəbər yoxdur ki! Bilirsən bizim şəhrə kim gəlib? Ölüləri dirildən Şeyx Nəsrullah həzrətləri. Bəs oynamaq, nə eyləyək? Ağ-layaq?”

“**Ölülər**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

“Əhməd: – Güzəranı yaxşı deyil, qoy paltar bir növ bəhanə olsun.

Zəhra: – Qızım, elə odu paltarın? *Evə tərəf – getmək* lazım deyil. Ver, aparım!”

“**Neft və milyonlar səltənətində**”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

“Pakizə: Oruc, bu həftə bağa nə bişirim? *Bağdan ötrü – darıxmaq* keçdi ağımdan.

Oruc: – Xətrin nə istəyir. Onsuz da sən nə bişirsən, dadlı çıxır.

Pakizə (sevinir): – Təşəkkür edirəm”.

“**Tilsim**”. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.

Mübahisə etmədən demək olar ki, birinci qrup qoşmalı feili birləşmələrdə (*quş kimi oxumaq, səadət üçün çalışmaq* və s.) tərəflər ara-

sında yanaşma əlaqəsi vardır. Qalanlarda isə məsələ başqadır.

Əgər *evə tərəf getmək, yoldaşdan ötrü darıxmaq* birləşmələrində *evə tərəf getmək, yoldaşdan ötrü* hissələrini sabit formada alsaq, əsas sözlərin formasını, şəkilçilərini, dolayı da olsa, feilin bu əsas sözlərlə əlaqəsini nəzərə almasaq, əlaqənin yalnız qoşmalarla yarandığını qeyd etsək, o zaman burada da tərəflər arasında yanaşma əlaqəsini qeyd etmək lazım gəlir. Lakin feilin təsirini belə məhdudlaşdırmaq olmaz. Feilin təsir qüvvəsi əsas sözlərə də toxunur. Bu halda məsələ dəyişir, idarə əlaqəsi meydana çıxır, sintaktik əlaqələrdən danışarkən qeyd edildiyi kimi, qoşmalı idarə əlaqəsi yaranmış olur. Lakin yanaşma əlaqəsinin qoşma vasitəsi ilə yaranan əlamətləri idarə əlaqəsinə təsir edir, idarə əlaqəsini zəiflədir.

Nəticə / Conclusion

Nəticə kimi bildirmək olar ki, kino dilində qoşmalı feili birləşmələrin də tərəfləri arasında müəyyən mənə əlaqələri vardır. Bu əlaqələr bir sıra hallarda qoşmasız feili birləşmələrin mənə

əlaqələrinə uyğun gəlir, bəzən isə onlardan fərqlənir. Burada əlaqələr daha aydın şəkildə ifadə olunur və daha tez nəzərə çarpır.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfərov, S.Ə. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. – Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1956, № 4.
2. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı, 1963.
3. Zeynalov, F. Müasir türk dillərində qoşmalar. – Bakı: Azərnəşr, 1964.
4. Карпушкин, Б.М. Языкознание. – Москва, 1964.
5. Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва, 1958.

Bədii filmlər

1. “Tilsim”. 2005.
2. “Neft və milyonlar səltənətində”. 1982.
3. “Ölülər”. 1980.
4. “Sabahın elçisi”. 2010.
5. “Yalançılar”. 2008.
6. “Ev”. 2006.
7. “Böyük dayaq”. 1962.
8. “Sovet pəhləvanı”. 1942.
9. “Odlu qol-boyun”. 2001.
10. “Cavid ömrü”. 2007.
11. “Arxada qalmış gələcək”. 2005.
12. “Yeddi oğul istərəm”. 1975.

О спряжении глагольных сочетаний в языке кино

Физули Мустафаев

Доктор философии по филологии

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Резюме. Статья посвящена составным глаголам в языке кино. Эти сочетания образуются с помощью соединений. Совместное сочетание является основным звеном между сторонами предложения. В то же время суффиксы играют важную роль в смысловых отношениях между участниками речи. Следует отметить, что суффиксы отличают глагольные соединения от несuffиксированных глагольных соединений из-за их внешнего образования.

В статье говорится, что спряжение составных глаголов создаёт связь между сторонами, помогает соединять отдельные слова и образовывать словосочетания. Исследования показывают, что суффиксы помогают более четко выразить смысловые отношения между сторонами спряжения глаголов, более точно произносить эти значения и в то же время создают оттенки значений между сторонами.

В статье также подчеркивается, что составной глагол участвует как важнейший элемент в формировании смысловых отношений сторон составных слов, смысловые отношения составных слов реализуются через союзы. В качестве ключевого вопроса важно выявить суффиксы как часть речи, чтобы точно и подробно изучить спряжения глаголов, особенно для изучения роли суффиксов в формировании мест развития и смысловых связей.

В статье использованы отрывки из различных источников, литературы и художественных фильмов.

Ключевые слова: наречие, глагол, слово, составное, значение, сравнительная грамматика, общая структура, аффективный падеж, местный падеж